

DOCENTENHANDLEIDING

HET CONTEXTUALISEREN VAN HET VERLEDEN
STIMULEERT MOREEL REDENEREN IN HET HEDEN

Algemene informatie

Onderwerp

In de mysteriewerkvorm gaan de leerlingen aan de slag rondom het telegram dat de Nederlandse kerken naar rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart doorsturen en in een aantal kerken op zondag 26 juli 1942 wordt voorgelezen. De leerlingen analyseren de historische context en stellen het telegram met behulp van de verkregen inzichten op. Dit contextualiseren in het verleden stimuleert moreel redeneren in het heden. Centraal hierbij staat de invloed van religie, in dit geval het christendom, op het moreel redeneren van historische personen.

Achtergrondinformatie

In februari 1942 wordt door de vertegenwoordigers van de verschillende Nederlandse kerken een bezoek gebracht aan rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart om te protesteren tegen de discriminatie van de Joden. Dit bezoek heeft geen effect en als de deportaties van de Joden doorgaan, schrijven de kerken een gezamenlijk telegram aan Arthur Seyss-Inquart om hier tegen de protesteren. De grootste kerkgenootschappen die dit ondertekenen zijn de Rooms-Katholieke Kerk, de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken. De inhoud van het telegram is als volgt:

“De hieronder vermelde Nederlandse Kerken, reeds diep geschokt door de maatregelen tegen de Joden in Nederland, waardoor zij uitgesloten worden van het deelnemen aan het normale volksleven, hebben met ontzetting kennis genomen van de nieuwe maatregelen, waardoor mannen, vrouwen, kinderen en gehele gezinnen zullen worden weggevoerd naar het Duitse rijksgedebiet en onderhorigheden. Het leed, dat hiermede over tienduizenden gebracht worde, de wetenschap, dat deze maatregelen tegen het diepste zedelijk besef van de Nederlandsche volk strijden, en bovenal het indruisen dezer maatregelen tegen hetgeen van Godswege als eis van gerechtigheid en barmhartigheid gesteld wordt, nopen de Kerken tot u de dringende bede te richten aan deze maatregelen geen uitvoering te geven.”

Rijkscommissaris Seyss-Inquart reageert woedend en dreigt met tegenmaatregelen. De Hervormde Kerk komt daarom tot een overeenkomst: ze zullen het telegram niet voorlezen in de kerk als in ruil daarvoor de Hervormde Joden niet worden opgepakt. De Rooms-Katholieke Kerken en de Gereformeerde Kerken besluiten de boodschap wel voor te lezen op zondag 26 juli 1942. Seyss-Inquart stelt zich hard op: op zondag 2 augustus 1942 worden 213 Rooms-Katholieke Joden opgepakt. Van deze groep worden er 44 de volgende dag vrijgelaten; zij waren getrouwd met een niet-Jood. De anderen werden naar Westerbork gebracht. Vanuit Westerbork werden 92 van hen vrijwel meteen op transport naar Auschwitz gestuurd en met voorrang vermoord. De hervormde en gereformeerde Joden blijven voorlopig veilig.

In de handleiding is een literatuurlijst opgenomen waar achtergrondinformatie over zowel de Duitse als de Nederlandse kerken en hun omgang met de Nazi's te vinden is.

Doel van de les

De leerlingen gaan aan de slag met het bronmateriaal en bedenken met elkaar wat de kerken op het telegram geschreven

zullen hebben. Hierbij wordt duidelijk dat het, in dit geval, christelijk geloof voor veel mensen uit het verleden bepalend was bij het maken van keuzes. De uiteindelijke doelstelling van de les kan daarom in 3 categorieën worden ingedeeld:

1. De leerling ontwikkelt een beter begrip van contextualiseren door het analyseren van primaire en secundaire bronnen en kan met de opgedane kennis historisch redeneren
2. De leerling doet kennis op over de betekenis van het christendom tijdens de Tweede Wereldoorlog en denkt na over de invloed van het christendom op de keuzes van mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog
3. De opdracht laat leerlingen nadenken over moreel redeneren in het heden door na te denken over een moreel dilemma uit het verleden

Beginsituatie

Derde klas vwo, bovenbouw havo/vwo

Voorkennis

De leerlingen heb les gehad over de Tweede Wereldoorlog en hebben kennis van het volgende:

- De opkomst van Adolf Hitler en de steun van de bevolking voor de NSDAP
- De Duitse verovering van Nederland en de installering van Arthur Seyss-Inquart als rijkscommissaris
- De verschillende houdingen van de Nederlandse bevolking ten opzichte van de Duitse bezetter, te verdelen in de categorieën accommodatie, collaboratie en verzet
- De houding van de Duitse bezetter ten opzichte van de Nederlandse bevolking
- De steeds verdergaande regelgeving voor Nederlandse Joden en de uiteindelijke deportatie en uitroeiing van deze bevolkingsgroep. De leerlingen hebben dus kennis van de Holocaust
- De verschillende stromingen binnen het christendom waarvan het katholicisme en protestantisme het meest kenmerkend zijn
- De invloed van de kerken en het christendom op de afwegingen van de kerkelijke leiders en de Nederlandse bevolking

Tijdsduur

1 lesuur van 70 minuten of 2 lessuren van 45 minuten

Voorbeeld tijdsindeling:

- 5 minuten   Introductie
- 5 minuten   Instructie
- 45 minuten   Uitvoering van de opdracht door de leerlingen
- 15 minuten   Nabespreking

Naslagliteratuur

Bank, Jan, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*. (Amsterdam 2015).

Snoek, Johan M., *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening*. (Kampen 1990).

Lesindeling

Vorbereiding docent

De docent kopieert het opgavenblad en de bronnen. Het is mogelijk om de bronnen alvast uit te knippen. De docent verdeelt de klas in groepjes van 3 of 4 leerlingen. Elk groepje ontvangt een bronnenset en de bronnen. De docent kan ervoor kiezen de leerlingen het opdrachtenblad in het groepje of individueel in te laten vullen. Tevens kan de docent het antwoordenformulier klaarleggen, zodat snelle groepjes de antwoorden alvast kunnen nakijken. Bij deze opdracht hoort een PowerPoint waarvan de docent gebruik kan maken.

Introductie (5 minuten)

De docent vertelt kort over de situatie van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog en de invloed van de kerk. De docent legt uit dat de kerken een telegram gaan schrijven aan rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. Maar wat staat er precies in het telegram? Dat gaan de leerlingen ontdekken door samen te werken in het groepje, bronnen te analyseren en met elkaar te overleggen. Leg uit dat dit belangrijke historische vaardigheden zijn.

Let op: het is belangrijk om te controleren of de leerlingen bekend zijn met kerkelijke stromingen en benamingen in Duitsland en Nederland en deze waar nodig toe te lichten.

Instructie (5 minuten)

De docent verdeelt de klas in groepjes van 3 of 4 leerlingen en geeft hen het opgavenblad en het bronnenset. De docent legt de werkwijze uit van de opdracht.

Ronde 1: Leerlingen ontdekken hoe de Duitse kerken reageren op de opkomst van de Nazi's. Per bron vullen zij in wat de bron hen leert over de reactie van de Duitse kerkelijke leiders.

Ronde 2: Leerlingen leren meer over de Nederlandse situatie. De leerlingen onderzoeken de algemene situatie, de reactie van de kerken en de omgang van de Duitsers met het verzet.

Ronde 3: De leerlingen hebben alle bronnen bestudeerd en formuleren met behulp van de bronnen argumenten voor kerkelijk protest tegen de deportaties. Ook formuleren de leerlingen argumenten om niet te protesteren tegen de deportaties.

Ronde 4: De leerlingen formuleren het telegram aan rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart dat tevens zal worden voorgelezen in de kerken.

Ronde 5: De leerlingen reflecteren op de uiteindelijke keuzes van de kerken. Ze leggen uit waarom de Hervormde Kerk het telegram niet voorleest en waarom de Rooms-Katholieke Kerk en de Gereformeerde Kerk dit wel doet.

De verschillende rondes focussen op de onderscheiden doelstellingen van de opdracht. In ronde 1, 2 en 3 gaan de leerlingen vooral aan de slag met het contextualiseren van de gebeurtenis. Ronde 4 focust op historische redeneren. In ronde 5 is er tenslotte ruimte voor moreel redeneren.

De docent ervoor kiezen om na elke ronde klassikaal de antwoorden te bespreken. De docent kan ook de keuze maken om na bijvoorbeeld ronde 3 of 4 ruimte te bieden aan een klassikale bespreking.

Indeling van de les

Er zijn verschillende manieren om de les in te delen. Hieronder worden enkele van deze opties zichtbaar gemaakt. Bij de eerste tabel is uitgegaan van een lesuur van 70 minuten. Wanneer de opdracht in 2 lessen van 45 minuten gemaakt wordt, kan de docent langer de tijd nemen voor de opdrachten en de keuze het bespreken van de opdrachten hierop afstemmen. De tabel voor deze indeling is eveneens terug te vinden.

Hierbij is het belangrijk dat de docent een keuze maakt die past bij de klas. Heeft de klas veel sturing nodig? Dan past vooral optie 1 goed. Wanneer de klas af en toe een bespreking van de lesstof nodig heeft, zijn optie 3 of 4 een goede keuze. Is de klas erg zelfstandig of wil de docent dat de groepjes samen aan de slag gaan? Optie 4 biedt ruimte voor deze mogelijkheid. Wanneer de docent minder de tijd neemt voor een tussentijdse bespreking, geeft dit leerlingen langer de tijd om aan de opdrachten te werken.

Lessenindeling op basis van lessen die 70 minuten duren							
Optie 1		Optie 2		Optie 3		Optie 4	
Aantal minuten	Activiteit	Aantal minuten	Activiteit	Aantal minuten	Activiteit	Aantal minuten	Activiteit
7	Ronde 1	10	Ronde 1	10	Ronde 1	10	Ronde 1
5	Bespreking ronde 1	10	Ronde 2	10	Ronde 2	10	Ronde 2
7	Ronde 2	10	Ronde 3	10	Ronde 3	10	Ronde 3
5	Bespreking ronde 2	5	Bespreken ronde 3	15	Ronde 4	15	Ronde 4
7	Ronde 3	10	Ronde 4	5	Bespreken ronde 4	10	Ronde 5
5	Bespreking ronde 3	5	Bespreken ronde 4	10	Ronde 5	15	Bespreking algemeen
10	Ronde 4	10	Ronde 5	10	Bespreking algemeen		
2	Bespreking ronde 4	10	Bespreking algemeen				
7	Ronde 5						
5	Bespreking ronde 5						

Lessenindeling op basis van lessen die 90 minuten duren							
Les 1							
Optie 1		Optie 2		Optie 3		Optie 4	
Aantal minuten	Activiteit	Aantal minuten	Activiteit	Aantal minuten	Activiteit	Aantal minuten	Activiteit
10	Ronde 1	10	Ronde 1	10	Ronde 1	10	Ronde 1
5	Bespreking ronde 1	10	Ronde 2	10	Ronde 2	10	Ronde 2
10	Ronde 2	10	Ronde 3	10	Ronde 3	15	Ronde 3
10	Bespreking ronde 2 Vooruitblik volgende les	5	Bespreken ronde 3	15	Ronde 4		

Les 2							
10	Ronde 3	15	Ronde 4	10		20	Ronde 4
5	Bespreking ronde 3	5	Bespreken ronde 4	10	Bespreken ronde 4	10	Ronde 5
12	Ronde 4	15	Ronde 5	15	Ronde 5	15	Bespreking algemeen
5	Bespreking ronde 4	10	Bespreking algemeen	10	Bespreking algemeen		
8	Ronde 5						
5	Bespreking ronde 5						

Uitvoering (45 minuten)

Let op: de genoemde tijd is slechts ter indicatie. Onder het kopje 'indeling van de les' zijn verschillende opties voor de lesindeling terug te vinden.

Na de instructie starten de leerlingen met ronde 1. De docent loopt rond en is beschikbaar voor vragen en het helpen interpreteren van de soms moeilijke bronnen. Wanneer mogelijk, kan de docent een tussenevaluatie inplannen. De docent bespreekt dan wat de leerlingen tot dan ontdekt hebben en geeft de leerlingen suggesties voor de verdere analyse van de bronnen. De docent ziet erop toe dat alle leerlingen betrokken zijn bij het maken van de opdracht en dat de leerlingen rekening houden met de tijd.

Nabespreking (15 minuten)

Let op: de genoemde tijd is slechts ter indicatie. Onder het kopje 'indeling van de les' zijn verschillende opties voor de lesindeling terug te vinden.

De bespreking van de opdrachten draait om de drie doelen van de les en is afhankelijk van de lesindeling die de docent volgt. Bij de rondes 1, 2 en 3 staat hierbij het contextualiseren centraal. De docent bespreekt in hier hoe de leerlingen tot een antwoord zijn gekomen en hoe zij de bronnenanalyse hebben aangepakt. De docent bespreekt eveneens de invloed van het christendom tijdens de Tweede Wereldoorlog en wat de leerlingen hier nu over weten. Tenslotte bespreekt de docent welke afwegingen de kerkelijke leiders maakten en hoe het christelijke geloof hierbij van invloed was.

Ronde 4 concentreert zich meer op het historisch redeneren. De docent bespreekt het oorspronkelijke telegram en bespreekt de keuze die de leerlingen hebben gemaakt. De docent behandelt eveneens de argumentatie die de leerlingen hebben geformuleerd.

Ronde 5 concentreert zich tenslotte op het moreel redeneren in historische context. De docent bespreekt de inhoud van het telegram en reflecteert op de verschillende keuzes die de Hervormde Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk en de Gereformeerde Kerk maken.

Afsluitend

In de aansluitende les kan de docent nogmaals terugkomen op het onderwerp en dit plaatsen in de doorlopende leerlijn. Ook is het mogelijk om de lesstof te behandelen als onderdeel van het oefenen met historische vaardigheden.

WERKBOEKJE

HET CONTEXTUALISEREN VAN HET VERLEDEN
STIMULEERT MOREEL REDENEREN IN HET HEDEN

Achtergrondinformatie

Het is juli 1942 en Nederland is al meer dan 2 jaar bezet door de Nazi's. Het leven voor de Joodse Nederlanders wordt steeds moeilijker. Vanaf juli 1942 beginnen de eerste deportaties van Joden vanuit Kamp Westerbork naar concentratiekampen in bijvoorbeeld Polen. De leiders van de protestante en katholieke kerken in Nederland komen bij elkaar op een speciale vergadering. Ze staan voor een moeilijke keuze. Zullen ze protesteren tegen de deportaties van de Nederlandse Joden of zullen ze dat niet doen? Aan het einde van de dag schrijven ze telegram, dat is een soort korte brief, die ze willen voorlezen in de kerkdiensten en willen opsturen naar Arthur Seyss-Inquart en andere belangrijke Nazi's. Arthur Seyss-Inquart is door Hitler aangesteld als Rijkscommissaris van Nederland en is dus de belangrijkste baas van Nederland. De meeste mensen in Nederland zijn in deze tijd christelijk en daarom heeft de keuze van de kerkelijke leiders veel invloed.

In groepjes van 3 of 4 personen ga je in een aantal rondes verschillende bronnen lezen en bekijken. Hierdoor krijg je meer inzicht van de omstandigheden waarin de kerkelijke leiders van toen hun keuze moesten maken. Dit heet *contextualiseren*. Samen zoek je het antwoord op deze vraag: Wat staat er op het telegram? Aan het einde van de les volgt een klassikale bespreking. Vul met je groepje het werkboekje in en geef een zo volledig mogelijk antwoord.

Belangrijk om te weten: Er zijn in het christendom allerlei verschillende kerkgenootschappen. In deze opdracht kijk je alleen naar de twee grote kerkgenootschappen: de Rooms-Katholieke Kerk en de protestantse kerk. In Duitsland wordt de protestantse kerk vaak *Evangelische Kirche* genoemd. In Nederland bestaat de protestantse kerk uit twee groepen: de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk. Dan zijn er dus eigenlijk drie verschillende kerken.

Ronde 1

In deze ronde ontdek je hoe de kerken in Duitsland reageerden op de komst van Hitler. Hitler is al sinds 1933 aan de macht in Duitsland. De kerkelijke leiders uit Duitsland hebben dus al nagedacht over hun reactie op de Nazi's. Lees en bekijk de verschillende bronnen over de situatie van de kerken in Duitsland. Hoe reageerden de kerkelijke leiders toen Hitler aan de macht kwam? Leg per bron uit wat de bron jullie leert over de verschillende reacties van de Duitse kerkelijke leiders.

Bron 1:

Bron 2:

Bron 3:

Bron 4:

Bron 5:

Bron 1

In 1933 werd de *Deutsche Evangelische Kirche* opgericht waar de meeste Duitse protestantse kerken zich bij aansloten. De NSDAP had een grote invloed op de kerk en de leider van het kerkgenootschap was een overtuigde nazi. Een aantal predikanten richtten daarom de *Bekennende Kirche* op. Dit kerkgenootschap protesteerde vooral tegen de invloed van de nazi's in de kerk. Zij vonden namelijk dat God en de Bijbel het meest belangrijk was; niet Hitler en de NSDAP. De meeste predikanten van de *Bekennende Kirche* spraken zich niet uit tegen de Jodenvervolging in Duitsland. Een aantal van hen deed dit wel, wat soms resulteerde in de dood.

Bron 2

Binnen de Nazipartij ontstond het 'positieve christendom'. Het 'positieve christendom' verzette zich tegen het traditionele christendom. Zo vonden ze dat het traditionele christendom veel te zachtaardig was. Jezus, de meest bekende persoon van het christendom, verteld in de Bijbel over het liefhebben van anderen en sterft uiteindelijk zelf voor de mensheid aan een kruis. Dit past niet bij het beeld van het 'positieve christendom' wat juist geloofde in Jezus als een sterke leidersfiguur die strijdt tegen het Jodendom. Het 'positieve christendom' was er ook van overtuigd dat Jezus niet echt Joods was. Veel van de aanhangers van het positieve christendom sloten zich aan bij de nationaalsocialistische groepering *Deutsche Christen*. Hieronder is de symboliek van de *Deutsche Christen* te zien.

Bron 3

Op de foto is de ondertekening van het *Reichskonkordant* tussen de Nazi's en de katholieke kerk te zien. Voordat Hitler aan de macht kwam, hadden de katholieke bisschoppen verklaard dat het gedachtegoed van de nazi's niet past bij de Katholieke Kerk. In 1933 werd Hitler de rijkskanselier van Duitsland. De verklaring van de bisschoppen werd verworpen en veel Katholieken sloten zich aan bij de nazi's. Gezamenlijk werd er een *Reichskonkordant* opgesteld die de Katholieken wat vrijheid binnen hun eigen kerk gaf, maar in ruil daarvoor moesten ze wel trouw aan het Duitse Rijk zweren. Door het Concordant werd het lastiger om te protesteren tegen maatregelen van de nazi's, omdat volgens het Concordant niet mocht.

Bron 4

Uitspraak bisschop Jozef Frings (6 februari 1887 – 17 december 1978)

“Niemand mag het eigendom of het leven van een onschuldige persoon nemen, alleen omdat hij tot een vreemd ras behoort.”

Uitspraak priester Bernhard Lichtenberg (3 december 1875 – 5 november 1943)

“De synagoge buiten brandt, en dat is ook een huis van God!”

Uitspraak bisschop Clemens August Graf von Galen (16 maart 1878 – 22 maart 1946)

““Gij zult niet doden.” God graveerde dit gebod in de zielen van de mensen lang voordat er enig wetboek van strafrecht bestond... God heeft deze geboden in onze harten gegraveerd... Het zijn de onveranderlijke en fundamentele waarheden van ons sociale leven... Waar in Duitsland en waar, hier, is gehoorzaamheid aan de voorschriften van God?”

Bron 5

Dietrich Bonhoeffer was een bekende Duitse dominee die lid was van de *Bekennende Kirche*. Een goede vriend en een zwager van Bonhoeffer waren allebei Joods en Bonhoeffer waarschuwde al snel tegen de gevaren van de nazi-ideologie. Bonhoeffer riep andere dominees op om de Duitse protestantse kerk, de Evangelische Kerk, te verlaten, maar niemand wilde hem hierin volgen. Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, kreeg Bonhoeffer via een vriend een functie als Duits spion. Hierdoor kon hij niet worden opgeroepen als soldaat en kon hij tegelijkertijd informatie van het verzet stiekem naar het buitenland doorspelen. Ook hielp hij bij ontsnappingspogingen van Duitse Joden naar Zwitserland en verzamelde hij hier geld voor in. Tenslotte was hij betrokken bij een verzetsgroep die Hitler wilde vermoorden. De aanslag mislukte en in 1943 werd Dietrich Bonhoeffer opgepakt. Een jaar later werd er nog een aanslag op Hitler gepleegd en Bonhoeffer werd ter dood veroordeeld. Op 1 april 1945 werd Dietrich Bonhoeffer opgehangen in concentratiekamp Buchenwald.

Dominee Dietrich Bonhoeffer heeft twee bekende uitspraken gedaan over het verzet tegen de Nazi's:

“Wij zijn Christus niet, maar we willen wel christenen zijn. Dat houdt in, dat we open van hart moeten worden als Christus door op het gewenste ogenblik in te grijpen en ons bloot te stellen aan gevaar. Passief afwachten en zwijgend toezien is geen christelijke houding.”

“Als een dronken bestuurder op een menigte inrijdt, wat is dan de taak van de Christen en de Kerk? Er achteraan rennen om doden te begraven en gewonden te verbinden? Of is het niet, indien mogelijk, om de bestuurder uit de bestuurdersstoel te halen?”

Ronde 2

In deze ronde leer je meer over de situatie in Nederland. Lees en bekijk de bronnen en geef antwoord op de vragen.

Hoe zou je de situatie in Nederland omschrijven? Leg dit uit met behulp van minstens 2 bronnen.

Hoe reageerden de kerken op de Nazi-ideologie? Leg dit uit met behulp van minstens 2 bronnen.

Hoe reageerden de Nazi's op verzet? Leg dit uit met behulp van minstens 2 bronnen.

Bron 6

In Nederland werd in 1931 de NSB opgericht. De partij werd steeds radicaler en ook antisemitischer. In 1934 waarschuwden de katholieke bisschoppen tegen de partij en vanaf 1935 was het voor katholieken verboden om lid te zijn van de NSB. Daarna werd het NSB'ers niet meer toegestaan om deel te nemen aan katholieke sacramenten. Aan het begin van de oorlog werden de katholieken die behoorden tot de NSB uit de kerk gezet. Ook de Gereformeerde Kerken en de Nederlandse Hervormde Kerk waarschuwde tegen de NSB en verbood het om lid te worden van de partij.

Bron 7

Op 10 mei 1940 viel Duitsland Nederland binnen en werd de Oostenrijker Arthur Seyss-Inquart aangesteld als rijkscommissaris van Nederland. Op 29 mei 1940 hield hij een toespraak in de ridderzaal. Hij sprak over zijn visie voor de toekomst:

“Wij Duitsers echter, die door dit land gaan met een blik die gescherpt is door het begrip voor de waarden van de banden des bloed en de ontbindingen des bloeds in een volk, verheugen ons over de Nederlandse mensen. Wij verheugen ons over de kinderen, wensen dat de jongens hier moedige, krachtige energieke mannen en de meisjes gelukkige moeders van grote gezinnen zullen worden. Wij gevoelen ons heden en in alle omstandigheden verantwoordelijk voor het goede bloed, want bloed verplicht ook over uiterlijke feiten en ontbrekend begrip heen.”

Bron 8

In 1940 ontsloegen de Duitsers alle Joodse wetenschappers in Nederland. Eén van deze wetenschappers was Eduard Meijers die rechten gestudeerd had aan de universiteit van Leiden en hier ook gepromoveerd was. De decaan van de rechtenfaculteit, professor Rudolph Cleveringa, protesteerde op 21 november 1940 hiertegen door een lange toespraak te houden. Hij sprak onder andere deze woorden:

“Het is deze Nederlander, deze nobele en ware zoon van ons volk, deze mensch, deze studentenvader, deze geleerde dien de vreemdeling, welke ons thans vijandiglijk overheerscht, ‘ontheft van zijn functie’! Ik zeide U niet over mijn gevoelens te zullen spreken; ik zal mij eraan houden, al dreigen zij als kokende lava te barsten door al de spleten, welke ik bij momenten den indruk heb, dat zich, onder den aandrang ervan, in mijn hoofd en hart zouden kunnen openen.”

Professor Cleveringa werd opgepakt door de Nazi's. Tot de zomer van 1941 zat hij vast in de gevangenis van Scheveningen.

Bron 9

Stakingsoproep voor de Februaristaking van 25 en 26 februari 1941. Tijdens de staking protesteren de Nederlanders tegen de eerste razzia's in Amsterdam waar Joodse mannen werden opgepakt.

ORGANISEERT IN ALLE BEDRIJVEN DE PROTEST-STAKING !!!
VECHT EENSGEZIND TEGEN DEZE TERREUR !!!
EIST DE ONMIDDELLIJKE VRIJLATING VAN DE GEARRESTEERDE JODEN !!!
EIST DE ONTBINDING VAN DE W.A.-TERREURGROEPEN !!!
ORGANISEERT IN DE BEDRIJVEN EN IN DE WIJKEN DE ZELFVERDEDIGING !!!
WEEST SOLIDAIR MET HET ZWAAR GETROFFEN JOODSE DEEL VAN HET
WERKENDE VOLK !!!
ONTTREKT DE JOODSE KINDEREN AAN HET NAZI-GEWELD, NEEMT ZE IN
UW GEZINNEN OP !!!!

B E S E F T   D E   E N O R M E   K R A C H T   V A N
U W   E E N S G E Z I N D E   D A A D   ! ! ! !

Deze is vele malen groter dan de Duitse militaire bezetting!
Gij hebt in Uw verzet ongetwijfeld een groot deel van de Duitse
arbeiders-soldaten met U !!!!

STAAKT!!! STAAKT!!! STAAKT!!!

Legt het gehele Amsterdamse bedrijfsleven den dag plat, de werven
de fabrieken, de ateliers, de kantoren en banken, gemeente-bedrijven
en werkverschaffingen!!

Dan zal de Duitse bezetting moeten inbinden! Dan hebt gij een
slag toegebracht aan het monsterachtig plan, Mussert aan de macht te
helpen! Dan verhindert ge een verdere leegplundering van ons land!!
Dan krijgt ge de kans Woudenberg uit het N.V.V. te jagen !!!

STELT OOK OVERAL UW EISEN VOOR VERHOOGING VAN LOON EN STEUN !!

W E E S T   E E N S G E Z I N D !!   W E E S T   M O E D I G !!!

STRIJDT FIER VOOR DE VRIJMAKING VAN ONS LAND !!!!

KAMERADEN,

Geoft dit manifest na gelezen te hebben
verder door!

Plakt het op waar gij kunt doen
d o e   h e t   v o o r z i c h t i g !

REEDS TOONDEN DE GEMEENTE- EN ANDERE GROTE BEDRIJVEN

HOE HET MOET !!!

V O L G T   A L L E N   H U N   V O O R B E E L D !!!!

Bron 10

De Duitsers beëindigde de Februaristaking door hardhandig in te grijpen. Hierbij vielen doden en werden veel stakers opgepakt. Hieronder zie je de officiële reactie van de Nazi's die door het hele land werd verspreid.

Bron 11

Op 25 februari 1941 kwamen de leiders van een aantal kerken bij elkaar om een protestbrief aan rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart te schrijven. Hierin riepen zij hem ook op om de razzia's tegen de Joden te stoppen. Ze wilden dit voorlezen in de kerken. Toen de Duitsers dit hoorden, werden de leiders van de bijeenkomst, twee dominees, gearresteerd. Allebei de dominees werden uiteindelijk vrijgelaten, maar één beloofde er zoveel mogelijk voor te zorgen dat de brief niet in de kerk werd voorgelezen. Veel dominees lazen uiteindelijk de brief voor in de kerk. Veel andere dominees kozen ervoor om de brief niet voor te lezen. Ze waren bang voor conflict of ze wilden niet ook gearresteerd worden.

Bron 12

Op 17 februari 1942 mochten 3 kerkelijke leiders van de belangrijkste kerken, de Rooms-Katholieke Kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken op audiëntie komen bij rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. In de notities van de audiëntie staat dit over de behandeling van de Nederlandse Joden:

“Wat de Joden betrof, barmhartigheid jegens hen te betrachten, zoals we gevraagd hadden, was naar het oordeel van de rijkscommissaris te veel verlangd. (...) Het was dan ook afkeurenswaardig, dat wij hier in Nederland de Joden als volwaardige vaderlanders beschouwden en hun de volle staatsburgerlijke rechten toekenden. Neen, barmhartigheid jegens hen was misplaatst; alleen kon men, voorzover het algemeen belang zulks gedoogde, recht en gerechtigheid jegens hen laten gelden.”

Bron 13

Lijst met voorbeelden van maatregelen tegen de Joden tot juni 1942:

10 april 1941: Joden mogen niet uit Amsterdam verhuizen.

31 mei 1941: Joden mogen niet op het strand, in parken, zwembaden en hotels komen.

15 september 1941: Er verschijnen borden 'Voor Joden verboden' bij bibliotheken, restaurants, sportvelden, markten, leeszalen en musea.

10 oktober 1941: Joodse winkels moeten zich als zodanig kenbaar maken.

5 juni 1942: Joden mogen niet reizen zonder toestemming vooraf.

12 juni 1942: Joden moeten fietsen en andere vervoermiddelen inleveren.

12 juni 1942: Joden mogen niet sporten.

30 juni 1942: Joden mogen geen gebruik maken van openbare telefoons.

6 juli 1942: Joden mogen geen niet-Joden bezoeken.

Bron 14

Titus Brandsma was een karmeliet (lid van een Rooms-Katholieke bedelorde) en de rector magnificus van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Al vanaf het begin van de oorlog protesteerde hij tegen de Nazi-ideologie in allerlei kranten en tijdschriften. Ook hield hij lezingen waarin hij tegen de nazisme en rassenhaat waarschuwde. Samen met de aartsbisschop van Utrecht, Jan de Jong, bedacht hij het verbod waarin stond dat advertenties van de NSB niet meer in de Katholieke dagbladen mochten worden geplaatst. Toen hij langs de directeuren van de dagbladen langsging om hen te vertellen over het verbod, werd hij opgepakt door de Nazi's. Zijn bezigheden waren volgens de Duitsers gevaarlijk en Brandsma werd naar concentratiekamp Dachau gebracht. Op 26 juli 1942 overleed hij in het kamp.

Ronde 3

De Nederlandse kerkelijke leiders hebben onderzocht hoe de Duitse kerken omgingen met de Nazi's en hoe de Nazi's daarop reageerden. Ook hebben de kerkelijke leiders onderzocht hoe de situatie er in Nederland voorstaat. Ze moeten nu een keuze gaan maken over het telegram.

Welke argumenten kun je bedenken om te protesteren tegen de deportaties? Noem 3 bronnen die hierbij passen en leg het antwoord uit door te verwijzen naar die bronnen.

Welke argumenten kun je bedenken om niet te protesteren tegen de deportaties? Noem 3 bronnen die hierbij passen en leg het antwoord uit door te verwijzen naar die bronnen.

Ronde 4

Bedenk met elkaar of de Nederlandse kerkelijke leiders zullen protesteren tegen de deportaties van de Joden of niet. Schrijf daarna het telegram (een korte brief) die de kerkelijke leiders opsturen naar Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart en gaan voorlezen in de kerkdiensten.

[illegible]

Ronde 5

Hieronder zie je echte tekst van het telegram

“De hieronder vermelde Nederlandse Kerken, reeds diep geschokt door de maatregelen tegen de Joden in Nederland, waardoor zij uitgesloten worden van het deelnemen aan het normale volksleven, hebben met ontzetting kennis genomen van de nieuwe maatregelen, waardoor mannen, vrouwen, kinderen en gehele gezinnen zullen worden weggevoerd naar het Duitse rijksgebied en onderhorigheden. Het leed, dat hiermede over tienduizenden gebracht worde, de wetenschap, dat deze maatregelen tegen het diepste zedelijk besef van de Nederlandsche volk strijden, en bovenal het indruisen dezer maatregelen tegen hetgeen van Godswege als eis van gerechtigheid en barmhartigheid gesteld wordt, nopen de Kerken tot u de dringende bede te richten aan deze maatregelen geen uitvoering te geven. Voor de christenen onder de Joden wordt ons deze dringende bede tot u bovendien ingegeven door de overweging, dat hun door deze maatregelen het deelnemen aan het kerkelijk leven wordt afgesneden.”

Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart is woedend als hij het telegram leest en dreigt alle christelijke Joden meteen te deporteren. De Nederlandse Hervormde Kerk belooft daarom om het telegram niet voor te lezen in de kerk als in ruil daarvoor de Nederlandse Joden die lid zijn van hun kerk niet worden gedeporteerd. De Katholieke Kerk en de meeste Gereformeerde Kerken lazen het telegram wel voor. Seyss-Inquart liet daarom heel veel Katholieke Joden oppakken, met spoed naar Auschwitz deporteren en bij aankomst meteen vermoorden.

Waarom kiest de Hervormde Kerk ervoor om het telegram niet voor te lezen?

Waarom kiezen de Rooms-Katholieke Kerk en de Gereformeerde Kerken ervoor om het telegram toch voor te lezen?

Bronvermelding

- Bron 1: Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*. (Amsterdam 2015) 48-58 en 62-65.
- Bron 2: Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*. (Amsterdam 2015) 44-45, 64.
- Onbekend, *Deutsche Christen Flagge.svg*. (6 oktober 2010)
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Deutsche_Christen_Flagge.svg
- Rene Zeeman, 'Waren de kerken medestanders of tegenstanders van Hitler', (versie 22 augustus 2024) <https://www.rd.nl/artikel/1074906-waren-de-kerken-medestanders-of-tegenstanders-van-hitler> (Geraadpleegd 23 april 2025).
- Das Bundesarchiv, Bild 102-15234, Koblenz, *Berlin – Feier zum Luthertag vor dem Berliner Schloß, Fahnenbanner mit DC = „Deutsche Christen“ und Hakenkreuz an den Fernstern* (Berlijn 19 november 1933)
- Bron 3: Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*. (Amsterdam 2015) 89-95.
- Bron 4: Michael Phayer, 'The response of the German Catholic Church tot National Socialism' (versie 18 februari 2000) [Wayback Machine](https://www.waybackmachine.org/) (Geraadpleegd op 23 april 2025).
- Tobias Przytarsk, "'Draußen brennt der Tempel. Das ist auch ein Gotteshaus.'" Gedenkworte an Dompropst Bernhard Lichtenberg im Konzerthaus' (versie 9 november 2023) <https://www.erzbistumberlin.de/medien/pressestelle/aktuelle-pressemeldungen/pressemeldung/news-title/draussen-brennt-der-tempel-das-ist-auch-ein-gotteshaus/> (Geraadpleegd op 23 april 2025).
- Joanna Bogle, 'The Bishop vs. the Nazis: Bl. Clemens von Galen in World War II Germany' (onbekend)
<https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=8064>
(Geraadpleegd op 23 april 2025).
- Bron 5: Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945*. (Amsterdam 2015) 436-445.
- Annabel Junge, 'Dietrich Bonhoeffer (1906-1945)', (versie 10 november 2023)
<https://www.tracesofwar.nl/articles/4966/Dietrich-Bonhoeffer.htm>
(Geraadpleegd op 23 april 2025).
- Bron 6: Lawrence D. Stokes, 'Anton Mussert and the N.S.B.: 1931-1945', *History* 56 (1971) 188, 387-407, aldaar 401.
- Johan M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening*. (Kampen 1990) 198.
- Bron 7: Johan M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening*. (Kampen 1990) 34.

- Bron 8: NOS Nieuws, 'Protestrede Cleveringa is 'Beste speech van Nederland', (verse 25 januari 2015) <https://nos.nl/artikel/2015283-protestrede-cleveringa-is-beste-speech-van-nederland> (Geraadpleegd op 23 april 2025).
- Bron 9: Christian de Bruijn, 'Waarom Nederland tijdens de Februaristaking van 1941 massaal in verzet kwam'(versie 23 februari 2024) <https://www.nationalgeographic.nl/geschiedenis-archeologie/a45929289/februaristaking> (Geraadpleegd op 23 april 2025).
- Bron 10: NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Oorlogsaffiches 1940-1945, *Proclamatie van Gen. Christiansen, betr. het overnemen van de uitvoerende macht in Noord-Holland, n.a.v. de Februari-staking 1941. Dan volgen enige raadgevingen van de burgemeester in een officiële bekendmaking* (1941)
- Bron 11: Johan M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening.* (Kampen 1990) 54-57.
- Bron 12: Johan M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening.* (Kampen 1990) 80.
- Bron 13: Onbekend 'Voor Joden verboden' (onbekend) <https://www.annefrank.org/nl/timeline/219/verboden-voor-joden/#:~:text=31%20mei%201941%3A%20Joden%20mogen,%2C%20markten%2C%20leeszalen%20en%20musea> (Geraadpleegd op 23 april 2025).
- Bron 14: Johan M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945. De protesten bij Seyss-Inquart. Hulp aan joodse onderduikers. De motieven voor hulpverlening.* (Kampen 1990) 73.
- Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945.* (Amsterdam 2015) 381.